Diskuse

O kuchařce a kvalitě pudingu

Odpověď Pavlu Kolářovi

Miloš Havelka

*Názory bez pojmů jsou slepé,
pojmy bez názorů jsou prázdné.*

Immanuel Kant

„Kvalitu pudingu lze zjistit pouze jezením,“ říká jedno anglické přísloví, které lze použít pro shrnutí základní intence mých kritik knihy Pavla Koláře a Michala Pullmanna *Co byla normalizace?*,¹ a také této mé odpovědi na odpověď Pavla Koláře „Normalizace ve své epoše“ v minulém čísle *Soudobých dějin*.² Jde o to, že recepty a seznam ingrediencí nevypovídají vůbec nic o kvalitě pudingu, podobně jako abstraktní proklamace a doporučení bez jejich reifikace, tedy sestupu na nižší úroveň obecnosti, a bez aplikace na materiál přinášejí ve výsledcích málo poznání. Jádrem

1 KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů 2016. K tomu má recenze: HAVELKA, Miloš: Ideologická kritika ideologické kritiky normalizace. In: *Soudobé dějiny*, roč. 25, č. 1–2 (2018), s. 229–243.

2 KOLÁŘ, Pavel: Normalizace ve své epoše: V odpověď na polemiku Miloše Havelky. In: *Tamtéž*, č. 3–4 (2018), s. 523–536.

mé recenze (zdůrazňuji, že mi nešlo o polemiku, jak se Pavel Kolář domnívá, ale o ukázání problematičnosti některých tvrzení knihy) byla teze o ideologičnosti argumentace obou autorů, založené v abstraktních tvrzeních, a to platí i pro tuto odpověď. Jinak řečeno: sebezajímavější teorie a pojmy samy o sobě ještě neznamenají automaticky poznání, teprve konkrétní výsledky mohou ukázat jejich badatelskou přesvědčivost.

Předesílám, že s autory souhlasím v požadavku, že „normalizaci“ je třeba zkoumat, a nikoli jen hodnotit. Ale k tomu pro mne namísto škatulkování, které pojmy jsou pro podobný přístup překonané a které ne, a namísto shazování těch údajně překonaných patří spíše diferenciaci, co se jejich prostřednictvím poznalo, případně stále ještě dá poznat, a co už ne. Zavádění selektivního hlediska (respektive „hodnoty“) „nového pohledu“ mi s ohledem na ideje kontinuity a kumulativnosti sociálněhistorického poznání připadá prvoplánové, jednodimenzionální, a hlavně relativistické.

Nechci se vracet ke všemu, co Pavel Kolář ve své značně obsáhlé odpovědi na mou recenzi tvrdí, ani k tomu, co ve své odpovědi účelově přejmenovává, jako by si přál, aby se jeho tvrzení nebrala doslova (z „útlého svazku“ se stává „útlý výsledek“, „zadání“ se mění na „inspiraci“, „eklekticismus“ na „znovunabytou otevřenost a evropskou provázanost“),³ případně na co autor odpovědi necítil potřebu odpovídat. Nechci se rovněž nechat strhnout používanými siláckými adjektivy („pohodlné stanovisko“, „suverénně nabubřelé pojetí“, „povýšenecké vylučování“, „přesouvání viny“, „otrocké označování“, „páchnoucí pojmy“, „zatuchle pohodlné obrazy“ a podobně; je jich opravdu více než dost).⁴

Chci proto pokud možná stručně (a do značné míry opakovaně) připomenout, co považuji za důležité.

Bohužel se proto musím vrátit k sémantickému decizionismu některých tvrzení Pavla Koláře a k jeho zjednodušující instrumentalizaci pojmů. To je zřetelné kupříkladu při výkladech konceptu „legitimity“, při zaměňování jejich cílů (například v projevech „panství“, „moci“, „násilí“),⁵ případně v odpovědi na znova připomenutou argumentaci o „vztahení k hodnotám“ (*Wertbeziehung*), která extrapoluje tento princip do sfér, v nichž odvolávání na původní pojetí Maxe Webera už není vlastně zapotřebí. Přehlédnuto přitom zůstalo, že se tak vlastně nereflektovaně relativizuje, nebo přímo vyvrací to, co měl tento princip prokázat (a co si Pavel Kolář neuvědomuje). Nejde jen o to, že se princip „vztahení k hodnotám“ u Webera zakládal na jiném materiálu, na jiných noetických operacích (konstituce předmětu, a nikoli hodnocení jevů či přístupů) a na jiných (novokantovských) předpokladech, a že mu nelze plně rozumět bez Weberových specifických vědoslovných strukturací, jako je zásadní komplementárnost „vztahování k hodnotám“, tvorby „ideálních typů“ a požadavku „objektivity“ poznání (Weberovy *Wertfreiheit*, tj. „oproštěnosti od hodnocení“) jako

3 Tamtéž, s. 534 a 532.

4 Tamtéž, s. 525–528.

5 Viz KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Kdo se bojí normalizační každodennosti? In: TÍŽ: Co byla normalizace?, s. 38–48, zde s. 41.

principu komunikace ve vědecké komunitě. (Mohu jen na okraj připomenout, že jde o zjednodušení Webera, které není v české historiografii výjimečné, můžeme se s ním setkat už v diskusích Josefa Pekaře s Janem Slavíkem na počátku třicátých let minulého století.) Pečlivější četba by ukázala, že pro Weberův axiologický „polyteismus“ byly všechny „hodnoty“ stejně „hodnotné“ (a „platné“), což by znamenalo i ty, které Pavel Kolář odmítá jako „zastaralé“ a „překonané“. Z tohoto hlediska je například „responzibilizace“ společnosti, kterou Kolář vyzvedává, stejně oprávněná a stejně „hodnotná“, jako jsou koncepty „totalitarismu“, „systému politického panství“, „nadřazování státu nad společnost“ a podobně, které naopak (jen názorově) odmítá. Nehledě na to, že Weber by ze své pozice „responzibilizací“ nepovažoval za „hodnotu“, ale pouze za badatelské hledisko pro poznání konkrétního, jednoznačně v historickém čase vymezeného problému. Responzibilizační kontext, že „režim“ netvořili jen ti druzí, „ti nahoře“, že k chodu diktatury přispívali v zásadě všichni, ať chtěli, nebo nechtěli, ať bývali mohli jednat jinak, nebo nemohli,⁶ by popíral málokdo, ale konstatování nestačí a ve své *Moci bezmocných* na podobný fakt poukazoval i Václav Havel. Zavedení hlediska „responzibilizace“ by mělo zřetelněji rozlišovat mezi státem a „společností“, jejíž některé vrstvy jsou vůči státu vstřícné a jiné odmítavé, v něčem „kolaborují“ a něco neutralizují, požadavky státu často obcházejí a kompenzují. Nehledě na Kolářovo responzibilizační zjednodušování, umožňující z morálního hlediska srovnávat odpovědnost „obyčejného“ občana a třeba vysokého politického funkcionáře.

Namísto distancí, provolání a invektiv by mne proto více zajímaly analytické výklady konkrétních projevů oné responzibility za normalizace – tedy ono Kantem požadované spojení pojmů s názory, jež umožňuje zavedení této „hodnoty“, a spolu s tím i diferencované poznání normalizace jako zvláštní sociální a politické situace, včetně toho, v čem byla normalizace „normální“ a v čem „nenormální“. Kromě toho responzibilizační „hodnota“ se může v různých kontextech projevat různě; to znamená, že v různých formách autoritářských (diktátorských, totalitárních atd.) režimů na sebe může brát různé podoby, a tak být vlastně funkcí Kolářem odmítnutých jevů, jako – v daném případě – *identifikace strany a státu* (prostřednictvím „vedoucí úlohy strany“, paralelnosti státních a stranických institucí, „telefonické justice“ a podobně) a *podrobování společnosti státu* (nejrůznějšími formami prověrek, kádrovými posudky, povinnou volební účastí, politickou podmíněností odborného vzestupu, kontrolou kultury a podobně). Jestliže Pavel Kolář poukazuje na podobné jevy považuje za „překonané“ a „vyvrácené“, mám tomu rozumět tak, že neexistovaly nebo že nepůsobily?!? Samozřejmě, ve společnosti vznikaly kompenzační mechanismy, které ale nelze považovat za identické s responzibilizací a které jsou zatím málo prozkoumané (na jejich příklady jsem ve své recenzi poukázal). Jejich existence dokládá, že se při jejich zohledňování nemusí jednat o pohledy „neodpovídající“ a „vyvrácené“, které je potřeba „nahradit přístupem jiným“.⁷

6 KOLÁŘ, P.: Normalizace ve své epoše, s. 526.

7 Tamtéž, s. 525.

Pokud Pavel Kolář tvrdí, že „dotyčný citát z Weberova díla *Hospodářství a společnost*, jehož užití Miloš Havelka kritizuje jako pro daný argument nepřesné, má poukázat právě na Weberovo vztazení státnosti k monopolu na legitimní násilí“,⁸ pak můj text špatně četl. Na co jsem poukazoval, je nemilé přehlédnutí ve výkladech Maxe Webera a sémantický decizionismus, připomínající Hupity Dupityho z knihy Lewise Carolla *Za zrcadlem a co tam Alenka našla*, vykřikujícího na plotě, že slova „značí právě to, co chci, aby značila“. ⁹ Poněvadž slova o monopolu státu na „legitimní použití násilí“ ze strany 29 německého vydání dotyčného spisu, na která se Pavel Kolář odvolává, tam prostě nejsou.¹⁰ A dodatečné vysvětlování, na co by citace neexistujících slov měla poukazovat, je jen zatemňováním zjištěné chyby (nebo svévole?!) v citaci.

Pro mne (a pro mnoho dalších) kromě toho existuje (stále aktuální) elementární rozdíl mezi určitým „politickým systémem“ (v daném případě socialismu), dále jeho „ideálním typem“, umožňujícím komparaci, a mezi konkrétním „režimem“ (normalizace). To v souvislosti s Kolářovou aplikací konceptu monopolu státu na „legitimní použití násilí“ vede znovu k připomenutí, že tato legitimita sama je vázána na „legitimitu“ státní moci vůbec, založenou v ústavě, v zákonech (legalitě) a v neposlední řadě v idejích, které vedly ke vzniku daného systému (státu) a které, jak se často připomíná, tento systém ideologicky stabilizují. V této souvislosti by se pak dokonce mohlo uvažovat o přeryvu v legitimitě československé „socialistické státnosti“, který představoval „oktroj“ takzvaného Moskevského protokolu, z něhož normalizační politika vycházela a jehož důsledky musela společnost a (zneplatněním výsledků čtrnáctého, „vysočanského“ sjezdu“) taky Komunistická strana Československa mlčky přijmout. Ironizující metafora v Kolářově „odpovědi“, že režim k nám nepřivanul „z ruských stepí“, ¹¹ má v této souvislosti přece jen něco do sebe.

A jestliže odpověď Pavla Koláře na mé konstatování, že za normalizace došlo k faktickému „vyprázdňení“ či „zborcení“ idejí socialismu, je nevěčná, pak jeho protiargument, že tehdy ideologie „změnila svou funkci“, ¹² mi připadá ještě nevěčnější. Anebo tomu mám snad rozumět tak, že normalizační režim nechtěl mít s „idejemi socialismu“ nic společného a že socialistická hesla neproklamoval a slovně nevyužíval?? Spíše se zdá, že politická „moc“ nevěděla vždy, co „chce“ a co „dělá“ ideologie, jako ona příslovečná biblická „levice“ a „pravice“. Jen pro dokreslení lze připomenout slova tajemníka Ústředního výboru KSČ Jana Fojtíka, že Gustáv Husák byl sice „zapálený a věrný komunista, ale v ideologické oblasti se zase tolik neorientoval“, ¹³ která jsou pro normalizační situaci a její chápání moci možná reprezentativnější, než se na první pohled může zdát.

8 Tamtéž, s. 531.

9 CAROLL, Lewis: *Alenčina dobrodružství v říši divů a za zrcadlem*. Praha, dybbuk 2017, s. 193. Do češtiny přeložil Jaroslav Císař.

10 WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, J. C. B. Mohr 1980 (5. vydání).

11 KOLÁŘ, P.: Normalizace ve své epoše, s. 525.

12 Tamtéž, s. 528.

13 Srv. MACHÁČEK, Michal: *Gustáv Husák*. Praha, Vyšehrad 2017, s. 49, pozn. 89.

Nechci zpochybňovat vzdělanost obou autorů ani jejich orientaci v soudobé historiografické literatuře a plně věřím, že se snažili vycházet „z hlavních proudů mezinárodního bádání o sociálních a kulturních dějinách socialistických diktatur: z německých *Alltagsgeschichte*, francouzské *l'histoire socio-culturelle*, z prací anglosaských ‘revizionistů’, jakož i ze sociální a kulturní antropologie“.¹⁴ Úctyhodné tvrzení, ale já jsem poukazoval na slabiny vyrovnání s domácí odbornou literaturou o normalizaci. Jde totiž o to, že jakkoli bych rád přistoupil na tvrzení obou autorů, že jim jde o přístup, „jenž sice neodsuzuje, ale do kritického světla staví výklady (a výmluvy) typu ‘nedalo se nic dělat’, ‘chtěli jsme zabránit nejhoršímu’, ‘o tom jsme nic nevěděli’ a podobně; přístup, jenž není náplastí na bebíčko traumatizované, ublížené společnosti, ale rozkolísává zatuchle pohodlné obrazy minulosti, jimiž normalizační generace dodatečně vysvětlovaly své jednání; přístup, jenž historizuje podobné exkulpace, které často nejsou ničím jiným než variací na starou nacionalistickou báchorku o nevinném českém národě coby oběti vnějších sil – o národě, který ‘chtěl bojovat’, ale elity jej zradily a zákeřně mu vrazily dýku do zad“,¹⁵ pak bych přece jenom čekal odkaz, ve kterých odborných publikacích se podobné „výklady (a výmluvy)“ nacházejí, u kterých badatelů a v jakých formulacích, případně v jakých kontextech.

Jinak totiž může vzniknout dojem, že si autoři předmět svých kritických analýz sami vytvořili z žurnalistických klišé a účelových floskulí „posametových“ politiků, a analýzu normalizačních jevů a procesů nahrazují polemikou proti jejich dodatečným obrazům. A pak by ovšem namísto ambiciózních „teoretických přístupů německých *Alltagsgeschichte*, francouzské *l'histoire socio-culturelle*“ atd. a namísto tvrzení, že jde o budování nového, respektive „uceleného pojetí celé epochy“,¹⁶ možná stačila analýza hegemoniálně kritického diskurzu o normalizaci.

Hlásí-li se například Pavel Kolář (nevysloveně) k badatelským perspektivám Cambridgeské školy zkoumání politického jazyka, když píše, že „jazyk, ať už promlouvá kdokoli, není tu ani lži, ani zástěrkou, nýbrž složkou sociální skutečnosti, součástí sociálního jednání“, s dovětkem, že „dobovou mluvu bereme vážně“,¹⁷ pak se nutně klade otázka, jaké sociální funkce a jaké důsledky měla ve společnosti nejen „řeč“ Gustáva Husáka či Lubomíra Štrougala, jež Kolář připomíná, ale právě také ono „hospodské tlachání“ a uvedené „výklady (a výmluvy)“, vůči kterým se tak rozhořčeně vymezuje.¹⁸ „Brát vážně“ by zde pro mne znamenalo ukazovat v obou případech, které zvláštní sociální a kulturní instituce tyto (navzájem protikladné) „jazyky“ utvářely, jak působily, jaké chování a jednání ovlivňovaly a do jaké míry, ve kterých skupinách se internalizovaly, a třeba také, jaké druhy „kapitálů“ (ve smyslu Pierra Bourdieu) stimulovaly.

14 KOLÁŘ, P.: Normalizace ve své epoše, s. 524.

15 Tamtéž, s. 526.

16 Předmluva. In: KOLÁŘ, P. – PULLMANN, M.: *Co byla normalizace?*, s. 9–13, zde s. 9.

17 KOLÁŘ, P.: Normalizace ve své epoše, s. 527.

18 Tamtéž.

V recenzi jsem autorům vytýkal abstraktnost a Pavlu Kolářovi sémantický decisionismus. Ty se bohužel vracejí i v jeho odpovědi, například v tvrzení, že proti porušování práva za normalizace „nikdo neprotestoval, že tento rozpor společnost tiše akceptovala, že se nikdy nestal ‘skandálem’“.¹⁹ Nebyla naopak právě Charta 77 a Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (nehledě na brutální policejní násilí při protestech na Václavském náměstí) dokladem, že se proti tomu v rámci možnosti protestovalo a že „porušování práva“ alespoň část společnosti (proti vůli režimu) neakceptovala?

Pojem „společnost“ Pavel Kolář vůbec používá jednodimenzionálně a abstraktně, ve svých argumentech například nerozlišuje mezi situací české a sovětské společnosti. Tvrdí-li třeba spolu s Michalem Pullmannem, že „mnoho sovětských občanů se s klíčovými ideály socialismu jako rovnost, pospolitost, solidarita nebo přátelství upřímně ztotožňovalo“,²⁰ pak se lze nejen ptát, do jaké míry sovětská společnost mluvila za společnost českou, ale také nakolik se zde opravdu jedná o „klíčové ideály socialismu“, či spíše o tradiční hodnoty ruské kultury, vykazatelné už u Tolstého, Turgeněva, Čechova a dalších, případně o hodnoty lidství vůbec. A dále (což citovaný poukazuje), zda takzvanou socialistickou společnost lze chápat jako něco více než jen sumu jejích částí, bez ohledu na jejich různé kulturní, vzdělanostní, sociální, regionální i politické rozvrstvení a náboženské tradice – tedy zejména bez ohledu na rozdíly režimů v tehdejším Sovětském svazu, Polsku a normalizovaném Československu; stejnou námitku abstraktnosti a nediferencovanosti pak lze vznést i vůči proklamativně používanému konceptu „každodennosti“.

Zdůrazňování perspektivy každodennosti se mi navíc zdá jednostranné, což by se nemělo chápat jako odmítnutí potřeby zkoumat její projevy. Jen nemohu souhlasit s tezí, že „příslib klidu na práci“ měl tak významně stabilizující vliv na údajné akceptování normalizace a na vyváženost „předpolitického ... světa každodennosti“ (který se údajně začal rozpadat až koncem osmdesátých let), jak se Pavel Kolář snaží tvrdit.²¹ Dlouhodobé deficity zásobování (přísloušným toaletním papírem), politické podmiňování kariér, omezený výběr zboží, výběrovost možností cestovat, napětí mezi odborným a politickým vedením podniků, zásahy do kulturních potřeb, devastace krajiny a dodnes nedořešené ekologické problémy i mnoho dalšího hodnotu „klidu na práci“ rozhodně limitovaly, a ještě více limitovaly normalizační „klid ke konzumu“. Musím přiznat, že v této souvislosti mi teze Václava Havla o normalizačním režimu jako „historické setkání diktatury s konzumní společností“ stále ještě připadá jako analyticky nevyčerpaná.²²

Nestačí selektivně enumerovat, ale mělo by se ukazovat, do jaké míry byly jevy každodennosti vázány na politické, systémové, institucionální a ideologické předpoklady „režimu“, a jak ho naopak zpětně ovlivňovaly. Kdybych chtěl být ironický,

19 Tamtéž, s. 529.

20 KOLÁŘ, P. – PULLMANN, M.: Kdo se bojí normalizační každodennosti?, s. 43 (viz pozn. 5).

21 KOLÁŘ, P.: Normalizace ve své epoše, s. 529 n.

22 HAVEL, Václav: Moc bezmocných. In: TÝŽ: Spisy, sv. 4: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989; Dálkový výslech*. Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 246.

namísto „klidu na práci“ bych odkazoval na protispolečenský „klid k chalupářství“, i když i jeho působení nebylo jednoznačné, a to jak v jeho „pacifikačních“ funkcích, tak třeba s ohledem na roli chalupářství při vytváření různých shora zmíněných normalizačních a svou povahou často korupčních „kapitálů“ („tuzexový“, „sociální“, „symbolický“, „kulturní“) a při prosazování „směnné“ hodnoty, včetně forem „naturální směny“ (služby za službu a zboží za zboží), rozšiřování podob vícegenerační rodiny a podobně. Spolu s dalším to pro mne relativizuje silné tvrzení autorů o „normalizaci“ jako součásti „evropské moderny“.

Pokud jde o argument historizace, v souvislosti s perestrojkou například formulovaný slovy „historizace představby znamená, že nelíčíme její dějiny prizmatem krachu, ale že se snažíme dobové ‘iluze’ jejích aktérů hodnotit v jejich kontextu, že ji nechápeme ahistoricky jako pokus, který byl od počátku ‘odsouzen k nezdaření’“,²³ pak lze souhlasit, ukáže-li se také právě, proč se „perestrojka“ nezdařila: třeba proto, že přišla pozdě nebo že byla „nesystémová“, že na ni ruská společnost a Československá komunistická strana nebyly připraveny a podobně. To znamená, že namísto proklamace o potřebě „hodnocení v kontextu“ by se ony kontexty měly začít ukazovat a vysvětlovat. Dobré úmysly, jak opakovaně připomíná historická zkušenost, nedostatečné výsledky, nebo dokonce „krach“ nejrozumnějších sociálních experimentů neomlouvají.

A souhlasí-li Pavel Kolář „s recenzentovou kritikou, že ‘potřebná historizace by se proto měla spíše obrátit ke konkrétním jevům, k vývojovým možnostem daného politického a ekonomického systému, k podobě institucí a jejich fungování, ke komparaci s civilizačními trendy jinde, k analýze prosazování specifických mentalit (třeba autoritářských, funkcionářských, antisemitských, kariéristických na jedné straně, a maloměstských, rezignovaných, »švejkovských« či utopických na straně druhé)’“, s tím že „čtenáři musí být nad slunce jasné, že přesně o tento typ rozboru nám šlo“,²⁴ pak by pro odpověď stačilo pouze uvést strany recenzované publikace *Co byla normalizace?*, na kterých se „tento typ rozboru“ nachází.

Nemyslím si, že knize obou autorů i Kolářově odpovědi se má rozumět tak, že za normalizace bylo vše správné; ale tak, že jim jde o to, aby se oné době nově porozumělo prostřednictvím nových, případně „opravených“ konceptů. Moje kritika jejich pokusu vychází z faktu, že „normalizovaná“ sociální a politická skutečnost byla složitější a kontroverznější, než jak ji autoři ukazují, a kromě upozornění na nepřesnosti a jednostrannosti poukazovala na nedostatečné provedení oněch proklamaných nových konceptů a hledisek. Abstraktní (a ideologické) návrhy a teoretické sebevymezení ještě neznamenají diferencující poznání toho, „co byla normalizace“ opravdu, ani porozumění tomu, co znamenal „pozdní socialismus“.

23 KOLÁŘ, P.: Normalizace ve své epoše, s. 527.

24 Tamtéž, s. 525. Kolářem citovaná pasáž viz HAVELKA, M.: Ideologická kritika ideologické kritiky normalizace, s. 233.